

Krzysztof Jakubiak

Spółeczny i wychowawczy sens pracy oraz wychowania gospodarczego Polaków od XVIII wieku do początków XX wieku

---

Labor et Educatio 1, 7-24

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

STUDIA

Krzysztof Jakubiak
Uniwersytet Gdański

**Spółeczny i wychowawczy sens pracy
oraz wychowania gospodarczego Polaków
od XVIII wieku do początków XX wieku**

**Social and educational sense of work and economic
education of Poles from the eighteenth century
to the early twentieth century**

Wstęp

Począwszy od polskiej myśli oświeceniowej, i ówczesnych utopii społeczno-edukacyjnych: króla S. Leszczyńskiego¹, I. Krasickiego² i W. Gutkowskiego³, zwracano uwagę na potrzebę przygotowania w toku wychowania ludzi

¹ Zob. S. Leszczyński, *Rozmowa Europejczyka z wyspiarzem z królestwa Dumocala*, [w:] *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz Wybór jego pism*, cz. 2, red. J. Lechicka, Towarzystwo Naukowe, Toruń 1951, s. 152–156.

² I. Krasicki, *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973.

³ W. Gutkowski, *Podróż do Kalopei, do kraju najszcześniejszego na świecie, gdzie bez pieniędzy i własności, bogactwa, przemysł, światło, i dobre wszystkich mienie jak najwięcej wygórowało i gdzie tom drugi historii życia Bolesława II, króla polskiego, znajduje się*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.

użytecznych dla społeczeństwa. Praca traktowana była jako jeden z najważniejszych czynników edukacji obywatelskiej i warunków pomyślności społeczeństwa. Polscy utopiści twierdzili, że praca zmienia człowieka na korzyść – fizycznie i psychicznie, a dla wykonującego ją z oddaniem staje się zabawą przyjemną i przynosi osobistą satysfakcję⁴.

Postrzeganie pracy na przestrzeni dziejów

Problem pracy i pracowitości został włączony do podstawowych haseł o naprawie Rzeczypospolitej i tym samym stał się ważnym składnikiem szerokiego programu reform w drugiej połowie XVIII wieku⁵. S. Konarski w *Mowie o kształtowaniu człowieka uczciwego i dobrego obywatela*, wygłoszonej do młodzieży szlacheckiej, mającej podjąć naukę w Collegium Nobilium, przestrzegał, iż „(...) ci, co mają w swojej pieczy Rzeczypospolitą, powinni prowadzić bardzo pracowity tryb życia”⁶. W polskich projektach reform oświatowych⁷, a także ustawodawstwie szkolnym i programach edukacyjnych Komisji Edukacji Narodowej, na czoło wysuwano idee kształtowania ludzi zdolnych realizować konieczne reformy gospodarcze i polityczne. Zasada pracowitości uzupełniała wzór cech rodzącego się wówczas ideału człowieka. Postulat wychowania przez pracę stał się jednym z głównych czynników w kształtowaniu nowego typu człowieka i obywatela, odbiegającego od ideałów staropolskich pielęgnujących ekskluzywizm szlachecki⁸. Problem pracy i pracowitości w życiu człowieka i jego wychowaniu zajmował także ważne miejsce w poglądach czołowych myślicieli polskiego Oświecenia: S. Staszica⁹,

⁴ E. Fryckowski, *Problemy pracy i wychowania przez pracę w polskiej oświeceniowej myśli utopijnej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, red. S. Tochowicz, Z. Wiatrowski, s. 71–81.

⁵ W. Korcz, *Poglądy na pracę w społeczno-ekonomicznej myśli polskiego Oświecenia*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1982, s. 58.

⁶ S. Konarski, *Pisma wybrane*, t. II, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1955, s. 142–143.

⁷ A. Kamieński, *Edukacja obywatelska*, w: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 5, 43, 46; A. Popławski, *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, [w:] *Pisma pedagogiczne*, Biblioteka Klasyków Pedagogiki Pisarze Polscy, Wrocław 1957, s. 27.

⁸ W. Korcz, *Problem pracy a miejsce człowieka...*, dz. cyt., s. 61–63.

⁹ S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, [w:] *Pisma filozoficzne i społeczne*, red. S. Staszic, B. Suchodolski, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954; S. Staszic,

H. Kołłątaja¹⁰ i jego najbliższego współpracownika – M. Ossowskiego¹¹. Ten ostatni postrzegał ów problem nie tylko w kategoriach fizjokratyzmu, czy też siły twórczej oraz źródła zamożności, niepodległości i znaczenia narodów, ale także w ścisłym związku z warunkami ekonomicznymi i społecznymi. Ideę pracy na język codziennej praktyki szkolnej przełożył wówczas ks. G. Piramowicz. Upatrywał jej w potrzebie wprowadzenia do planu nauczania szkolnego ćwiczeń ręcznych. Dlatego też podkreślał, że nauczyciel wiedzieć powinien, że „(...) naukę na rozum powinno poprzedzać pokazywanie uczniom samych robót gospodarskich”¹².

Praca a wychowanie

Podczas gdy G. Piramowicz ćwiczeniom ręcznym oraz wiedzy i umiejętnościom gospodarczo-rzemieślniczym przypisywał jeszcze główne cele praktyczne, mając na uwadze przyszły zawód dziecka, tak już J. Śniadecki, wzorem J. J. Rousseau, upatrywał w tych zajęciach przede wszystkim wartości i znaczenie wychowawcze. Podnosił także ich wartość społeczną i etyczną, podkreślając jednocześnie potrzebę budzenia w dziecku, od najmłodszych jego lat, szacunku dla wszelkiej pracy ludzkiej, a w szczególności rzemieślnika i rolnika. J. Śniadecki, jako pierwszy w polskim piśmiennictwie pedagogicznym, przewyrczył pogląd widzący w zajęciach ręcznych dzieci ich przygotowanie do przyszłej nauki rzemiosła, dostrzegając w nich szersze funkcje sprzyjające celom wszechstronnego rozwoju wychowanków¹³.

Również B. F. Trentowski – autor *Chowanny czyli systemu pedagogiki narodowej* – akcentował w swym dziele znaczenie zajęć ręcznych dla ogólnego rozwoju dzieci, wyrabianie w nich świadomości szacunku dla pracy zarówno fizycznej, jak i intelektualnej oraz uzdolnienie do pracy. Dlatego też B. F. Trentowski zalecał wychowanie przez pracę i do pracy zarówno chłopców, jak

---

Przestrogi dla Polski, [w:] *Pisma filozoficzne i społeczne...*, dz. cyt.

¹⁰ H. Kołłątaj, *Listy Anonima i prawa polityczne narodu polskiego*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954.

¹¹ E. Rostworowski, *W sprawie Konstytucji Ekonomicznej 1791 r.* (Na marginesie książki Jana Dihma), „Przegląd Historyczny”, t. II, 1960, z. 4, za: W. Korcz, *Poglądy na pracę w społeczno-ekonomicznej myśli...*, dz. cyt., s. 73–74.

¹² G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia*, Warszawa 1787, Drukarnia Nadworney, s. 106.

¹³ J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1956, rozdz. V.

i dziewczęta, dając praktyczne w tym względzie wskazówki¹⁴. Równie gorącym zwolennikiem nauki zręczności w szkole i praktycznych zajęć gospodarskich był także E. Estkowski¹⁵.

Należy podkreślić, iż polska myśl pedagogiczna już od progu czasów nowożytnych, a w szczególności w czasach Oświecenia, rozwijała się w ścisłym związku z twórczością krajów zachodnich. Najwybitniejsi przedstawiciele polskiej pedagogiki, doskonale obeznani z piśmiennictwem zachodnioeuropejskim, potrafili wydobywać z niego aktualne w danym czasie idee i wartości, w tym dotyczące roli pracy w wychowaniu człowieka oraz zastosować je do warunków życia polskiego¹⁶.

Wychowawczy sens pracy

Druga połowa XIX wieku i początek wieku XX przyniosły w życiu społecznym i ekonomicznym zmiany na skalę nigdy przedtem nie spotykaną. Rewolucja przemysłowa i rewolucje społeczne sprawiły, że problemy będące uprzednio zagadnieniami elitarnymi zaczęły nabierać charakteru ogólnospołecznego. Ten szybki i zarazem głęboki nurt przemian inspirująco wpłynął również na pedagogikę. Wówczas to, już nie tylko pojedynczy intelektualści, ale wręcz powszechnie i z coraz większą mocą głoszono hasło wprowadzenia pracy, jako czynnika wychowawczego, do szkoły. Pracę ręczną, początkowo jako naukę zręczności, wprowadzono jako przedmiot obowiązkowy od 1866 r. w Finlandii, stamtąd zaś pod postacią tzw. slöjdu została upowszechniona w Szwecji i w Danii. Pod koniec XIX w. system stał się popularny w wielu krajach Europy, w tym także na ziemiach polskich. Teoretycy slöjdu przez szkolną pracę warsztatową chcieli zaszczerpić młodzieży szacunek dla pracy fizycznej, a przede wszystkim pracy rzemieślniczej oraz rozwinąć zręczność rąk. Praca ręczna nie miała być jednak wyłącznym, ani dominującym środkiem wychowania, lecz jednym z wielu czynników, kształtujących psychikę i osobowość ucznia. Dlatego też główne hasła slöjdu stanowiły, iż „celem tego nauczania

---

¹⁴ B. F. Trentowski, *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowawczej, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. I, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 505–507, 612; J. Dohnalowa, *Poglądy Polaków na pracę w Wielkopolsce w latach 1795–1846*, [w:] *Studia z dziejów...*, dz. cyt., s. 139–141.

¹⁵ E. Estkowski, *Nauki wiejskie dotyczące się gminy, życia i stosunków wieśniaka*, Księgarnia Jana Konstatnego Żupańskiego, Poznań 1861.

¹⁶ H. Rowid, *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistnienia nowej szkoły*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 67.

jest wychowanie ogólne (...) oraz kształcenie i rozwój różnych sił ducha i ciała, pożytecznych w życiu”¹⁷. Słójd polski, dostosowany jak to wówczas mawiano, do odmiennych potrzeb i warunków, do naszych uzdolnień i charakteru narodowego, wypracował Państwowy Instytut Robót Ręcznych i jego dyrektor W. Przanowski oraz powstałe w 1927 r. z jego inicjatywy Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych¹⁸.

Dzięki słojdowi praca ręczna pozwalała dziecku przybrać aktywną postawę podczas nauki szkolnej, rozwijała w nim popęd do działania i uświadamiała doniosłość pracy w życiu codziennym¹⁹. Bardzo żywy oddźwięk – szeroką recepcję w polskiej pedagogice – zyskały idee i założenia pedagogiczne „szkoły pracy” – bardzo zróżnicowanego kierunku „Nowego Wychowania”. Hasła pracy i „szkoły pracy” niezwykle ożywiły u progu XX wieku wszystkie wystąpienia przeciwstawiające się modelowi tzw. szkoły tradycyjnej. Nowy kierunek pedagogiczny przyjmował pracę jako zasadę wychowania. Nie chodziło już jednak tylko o pracę ręczną, lecz wszelką pracę połączoną z wysiłkiem fizycznym i umysłowym, polegająca na rozwiązywaniu postawionych przez szkołę zadań. Wyróżnikiem szkoły pracy nie był już zatem określony produkt i doskonalenie właściwości manualno-psychicznych człowieka – producenta, lecz również, a raczej przede wszystkim, swobodna aktywność prowadząca do rozwoju predyspozycji przyszłej osobowości twórczej – samodzielności, popędu twórczego i indywidualności²⁰.

Wśród reprezentowanych w polskim ruchu „Nowego Wychowania” kierunków pedagogicznych, najbardziej oryginalne okazały się koncepcje szkoły pracy²¹, głównie autorstwa: A. Gorzyckiej-Wieleżyńskiej, H. Rowida i J. Ostrow-

¹⁷ W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski i jego dzieło*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964, s. 89; W. Okoń, *Hasła szkoły twórczej i szkoła pracy*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1948, s. 3–4.

¹⁸ W. Ambroziewicz, *Państwowy Instytut Robót Ręcznych w latach 1918–1939*, „Nowa Szkoła” 1968, nr 10–11; J. Przyłuski, *Szkoła pracy – nauka rysunków, rachunków, czytania, przyrody, geografii, historii oparta na pracach ręcznych. Książka dla nauczycieli*, Warszawa b.r.e.; K. Billy, *Znaczenie pracy ręcznej w nowej szkole*, „Muzeum” 1924, s. 1–2.

¹⁹ B. Nawroczyński, *Współczesne poglądy pedagogiczne*, za: „Encyklopedia Wychowania”, Warszawa 1947, s. 45.

²⁰ J. Sobczak, *Recepcja idei „nowego wychowania” w polskiej pedagogice okresu między wojnami*, cz. I, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1978, s. 122–123.

²¹ S. Kisielewska, *Szkoła dzisiejsza a szkoła pracy*, Towarzystwo Wydawnicze „Książka Polska”, Warszawa 1920; L. Zarzecki, *Szkoła pracy. Pojęcie i główne zadania*, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa 1921; A. Gorzycka-Wieleżyńska, *Szkoła pracy samorozwojowej. Część teoretyczna*, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1922; też, *Szkoła pracy samorozwojowej. Część praktyczna*. Wydanie pośmiertne przy poparciu zwolenników nowoczesnego wychowania, Pol-

skiego. Celem tych koncepcji było wspomaganie rozwoju dziecka i uznanie za istotne kształtowanie osobowości wychowanka, jego „struktur wewnętrznego życia” poprzez własne jego działania. Szkołę traktowano jako instytucję przede wszystkim wychowującą, tj. rozwijającą inicjatywę, samodzielność i „tęgie” charakterzy moralne²². Jako główną zasadę dydaktyczną i wychowawczą polskich odmian szkoły pracy uznawano świadomą aktywność uczniów poprzez stwarzanie im licznych okazji do odkrywania, przeżywania i działania.

Praca a ideologia społeczna

Nie tylko jednak koncepcje stricte pedagogiczne były formułowane na idei pracy, podnosząc i wykorzystując jednocześnie jej walory wychowawcze. Również polskie ideologie społeczne szczególną rolę, w kształtowaniu aktywnych postaw rodaków w integrowaniu dziewiętnastowiecznego społeczeństwa polskiego, przypisywały hasłu romantycznego czynu i pozytywistycznej pracy. Polski czyn romantyczny miał być działaniem na rzecz wyzwolenia Ojczyzny, a pozytywistyczna praca miała z kolei ukształtować świadomość naszego społeczeństwa i wzmocnić je gospodarczo, by wyzwolenie narodowe stało się realne²³. Brak niepodległego bytu politycznego sprawiał też, że wiele głoszonych poglądów na pracę miało specyficzną, głęboko patriotyczną, wręcz nie spotykaną w innych krajach treść i wymowę²⁴. S. Łempicki stwierdził, iż polski ideał wychowawczy po 1863 r. posiadał charakter jednostronny: „Polak miał być pracownikiem, społecznikiem, żołnierzem codziennego trudu”²⁵. A. Świętochowski – przywódca warszawskich pozytywistów do fundamentalnych zasad wychowania obowiązujących wszystkie warstwy społeczne włączył „ideę poszanowania pracy”. Efektem powszechnej edukacji miało być przekonanie, że „praca jest tytułem godności człowieka na ziemi, że go uszlachetnia, umo-

---

ska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1927; H. Rowid, *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania nowej szkoły*, Wydawnictwo Gebethner i Woolf, Karków 1926; J. Ostrowski, *Żywa szkoła. Zarys organizacyjny i metodyczny przyszłej szkoły średniej*, Wydawnictwo Gebethner i Woolf, Warszawa 1927.

²² F. Kierski, *Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna*, t. II, Książnica Polska, Lwów–Warszawa 1925, s. 546–547.

²³ J. Sobczak, *Od romantycznego czynu do pozytywnej pracy. Polskie ideały i wzory patriotycznego działania w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, s. 83–109; *Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – program i motywy*, oprac. T. Kizwalter i J. Skowronek, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1988.

²⁴ J. Dohnalowa, *Poglądy Polaków na pracę w Wielkopolsce...*, dz. cyt., s. 141.

²⁵ S. Łempicki, *Polski ideał wychowawczy*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa, 1937.

ralnia, wzbogaca, że jest jego wzniosłym obowiązkiem, nieprzeparłą potrzebą, niewysłowioną rozkoszą”²⁶.

Na przełomie XIX i XX wieku inne pozytywne aspekty pracy wskazywał polski „filozof pracy” S. Brzozowski. Określił on historię ludzkości jako „historię pracującej i zwycięskiej przez pracę ludzkości”²⁷. Praca, według niego, była jedynym kryterium samooceny człowieka i prawdziwości jego poznawania rzeczywistości. W swoich pracach S. Brzozowski stworzył w potężnych, choć nie dokończonych, zarysach program pracy dla Polski²⁸. Również działający na polu społecznym pod koniec XIX wieku w Galicji S. Szczepanowski w wytężonej i odpowiedzialnej pracy Polaków upatrywał warunek „odrodzenia narodowego”²⁹. Można stwierdzić, iż polscy filozofowie, pisarze polityczni i pedagodzy w drugiej połowie XIX wieku zwracali uwagę na przymioty pracy, jej walory moralne, wychowawcze, pożytki ekonomiczne, a także społeczne i patriotyczne funkcje³⁰.

W cytowanych tu pismach S. Brzozowskiego i S. Szczepanowskiego eksponowane były nie tylko stwierdzenia gloryfikujące pracę, ale można było w nich także odczytać troskę o naród polski i dostrzec opis jego przywar. W tym kontekście często akcentowano brak dostatecznego wyrobienia gospodarczego we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego. Przyczyn diagnozowanego stanu rzeczy doszukiwano się w charakterze narodowym Polaków, odwołując się w tym przypadku do dziejów ojczystych.

Wychowanie gospodarcze Polaków

Dlatego też, łączono formułowane u progu II Rzeczypospolitej ideały Polaka z cechą pracowitości oraz wypracowywano koncepcję wychowania go-

---

²⁶ *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Pedagogika i szkolnictwo w XIX stuleciu*, t. II, , wybór i opr. S. Wołoszyn, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 551.

²⁷ B. Suchodolski, *Polskie tradycje demokratyczne*, Wydawnictwo M. Arct, Wrocław 1946, s. 141; J. Sobczak, *Postulaty i próby podniesienia kultury pracy w Polsce okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”, 1982, z. 8, red. Z. Wiatrowski, s. 119–120.

²⁸ S. Brzozowski, *Legenda*, Lwów 1910; E. Sowa, *Pojęcie pracy w filozofii Stanisława Brzozowskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976.

²⁹ B. Suchodolski, *Polskie tradycje demokratyczne...*, dz. cyt., s. 117; W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Wydawnictwo Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1933, s. 207.

³⁰ M. Zdziechowski, *Gloryfikacja pracy. Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1921; S. Szczepanowski, *Idea polska, Wybór pism*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.

spodarczego społeczeństwa. Miało ono przyczynić się do urzeczywistnienia często ponawianych postulatów podniesienia kultury pracy w Polsce. Ideolodzy, politycy i pedagodzy, a także nauczyciele praktycy, szczególnie w okresie tworzenia się Drugiej Rzeczypospolitej, przypisywali pracy niemal uniwersalną wartość wychowawczą. Wskazywano na potrzebę wykorzystania w działalności wychowawczej jej rozlicznych walorów, m.in.: sprzyjających rozwojowi sił fizycznych i duchowych człowieka oraz przysposabiających go do podejmowania wyzwań i tworzenia dzieł. Twierdzono, że praca przyczynia się do zdemokratyzowania społeczeństwa, jest służbą społeczną i narodową³¹. Właśnie twórcy pedagogiki narodowej, związani ideowo z Narodową Demokracją, z L. Zarzeckim na czele, z przekonaniem twierdzili, że „wartość człowieka jako obywatela przede wszystkim zależy od wartości jego pracy”³². Stąd wynikał postulat wychowania „ludzi rzetelnego trudu”, ponieważ „uzdolnienie do pracy twórczej wzmaga godność osobistą człowieka, siłę i wartość przekonań, odwagę cywilną, która jest cnotą podstawową dobrego obywatela”³³. Dlatego też zorganizowanym przedsięwzięciom wychowawczym przyświecać miało hasło – ideał „robotnika–obywatela”³⁴.

Z kolei twórców ideologii społeczno-wychowawczej ruchu piłsudczykowskiego inspirowały wygłoszone w 1919 roku w Poznaniu przez J. Piłsudskiego słowa: „Idą czasy, których znamieniem będzie wyścig pracy, jak przedtem był wyścig żelaza, jak przedtem był wyścig krwi. Kto do tych zawodów bardziej przygotowany będzie, kto w tym wyścigu większe dowody wytrzymałości złoży, ten w najbliższych czasach będzie zwycięzcą, ten potrafi utrzymać to, co zyskał, albo odrobić to, co stracił”³⁵.

Praca w ideologii piłsudczykowskiej traktowana była jako postawa twórcza, naczelne, wyróżniające człowieka kryterium. W. Wigcend w artykule pod znamienym tytułem „Religia pracy” stwierdzał następująco: „Myli się ktośkolwiek, gdy podporządkowuje zagadnienie pracy innym zagadnieniom. Przeciwnie, wszystkie zagadnienia podporządkowują się zagadnieniu pracy i twór-

---

³¹ R. Zawiliński, *Życie a szkoła*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Kraków 1919, s. 105–108.

³² L. Zarzecki, *O wychowaniu obywatelskim*, referat wygłoszony na walnym zgromadzeniu TNSW w 1921 r., „Przegląd Pedagogiczny” 1921, nr 6–7, s. 95.

³³ Tamże.

³⁴ L. Zarzecki, *Charakter jako cel wychowania*, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa 1918, s. 122.

³⁵ J. Piłsudski, *Pisma – Mowy – Rozkazy*, t. V, Wydawnictwo INNE, Warszawa 1932, s. 109; S. Czerwiński, *O nowy ideał wychowawczy*, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1934, s. 43.

czości. Przez działalność i czyn realizuje się człowiek, przez pracę i wysiłek realizuje się życie i świat³⁶.

Bardzo dużo uwagi idei pracy poświęcił w swojej twórczości główny ideolog sanacyjny i współautor doktryny wychowania państwowego, A. Skwarczyński. W książce pt. *Myśli o nowej Polsce* pisał: „Praca pozwala rzeczywistość kształtować (...), łączy mocnymi więzami zespoły ludzkie, kształtuje ich nastrój moralny, kształtuje charaktery, wytwarza m.in. łączność zbiorowego chcenia, dążenia do zbiorowego czynu. Więc źródłem wielkości narodu jest praca³⁷. W publicystyce politycznej obozu sanacyjnego starano się usilnie tworzyć swoisty kult pracy, wskazując przede wszystkim na tkwiące w niej wartości etyczne, często abstrahując wręcz od jej wartości użytecznych.

Przedstawiciele władz państwowych, politycy, ekonomiści i pedagodzy II Rzeczypospolitej zgodnie wykazywali, iż od rozwoju w naszym kraju kultury pracy zależy dobrobyt obywateli oraz wzmożone siły Polski i utrzymanie suwerenności narodu. Czołowy polityk i ekonomista okresu międzywojennego – W. Grabski – w swej książce pt. *Idea Polski* pisał na ten temat następująco: „Największe pole powiększenia Polski stoi przed nami otworem, gdy zdołamy podnieść zdolność życia gospodarczego i kulturalnego każdego Polaka³⁸. Dlatego też W. Grabski, jako jeden z pierwszych, wyrażał przekonanie, iż całe wychowanie powinno służyć sprawie przygotowania społeczeństwa do życia gospodarczego. Ta konstatacja wynikała m.in. z często werbalizowanego przekonania, że we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego występował dotkliwy brak dostatecznego wyrobienia gospodarczego.

Przyczyn diagnozowanego stanu rzeczy doszukiwano się nadal, jak to było w drugiej połowie XIX w. i na przełomie XIX i XX wieku, w uwarunkowanym historycznie charakterze narodowym Polaków. W okresie międzywojennym K. Tymieniecki wydał pracę pt. *Cechy moralne narodu jako wynik historii*, w której próbował uzasadnić tezę, iż „polskie braki usposobienia gospodarczego są wynikiem naszej historii”. Słabości polskiego charakteru narodowego upatrywał m.in. w niedostatku sumienności, dokładności, systematyczności i umiejętności oszczędzania. Inne negatywne cechy: brak karność społecznej i wytrwałości, wiązał głównie z faktem, że nasze społeczeństwo nie przeszło w swoim rozwoju przez etap absolutyzmu oświeceniowego, który w społe-

³⁶ W. Wigcend, *Religia pracy*, „Głos Prawdy” 1925, nr 96, s. 239.

³⁷ A. Skwarczyński, *Myśli o nowej Polsce*, Biblioteka Drogi, Warszawa 1931, s. 27–28.

³⁸ W. Grabski, *Idea Polski*, Skład Główny w Domu Książki Polskiej, Warszawa 1935, s. 179–180.

czeństwach zachodnich sprzyjał wytworzeniu dyscypliny i karności. Wskazywane przez P. Drzewieckiego – znanego w okresie międzywojennym działacza i publicystę gospodarczego, prezesa Centralnego Związku Przemysłu Polskiego oraz inicjatora założenia i prezesa Towarzystwa Liga Pracy, inne cechy narodowe Polaków: niezadowolająca pracowitość i nieumiejętność pożytecznego wykorzystania czasu, stanowiły z kolei jego zdaniem o niskiej kulturze pracy naszego narodu³⁹. W. Grabski uważał, że wynikała ona z braku w naszej przeszłości silnego stanu mieszczańskiego „tych klas średnich, które na Zachodzie tak silnie przyczyniły się do wytworzenia demokracji, dumnych z umiejętności pracy”⁴⁰. Okres niewoli narodowej i ponad wiek trwający brak własnego państwa, uważano za kolejny czynnik, który ujemnie wpłynął na charakter narodowy Polaków; powodował on pewną inercję społeczną i nie sprzyjał wyzwalaniu inicjatywy w wielu dziedzinach życia, w tym także ekonomicznej. W ocenie W. Grabskiego, te negatywne cechy charakteru narodowego sprawiły, że „w wyścigu pracy i kultury gospodarczej różnych narodów nie zajmujemy zbyt zaszczytnego miejsca”⁴¹.

W związku z tym, wielu polskich polityków, moralistów i pedagogów postulowało wówczas dokładne rozpoznanie narodowych wad i intensywną działalność reedukacyjną. Dlatego też, jak tu już wcześniej wspomniano, łączono formułowane w II Rzeczypospolitej ideały Polaka z cechą pracowitości oraz wypracowywano koncepcję wychowania gospodarczego społeczeństwa. Miało ono przyczynić się do urzeczywistnienia często ponawianych postulatów podniesienia kultury pracy w Polsce. Jednocześnie podkreślano, że to właśnie wychowanie winno być powszechnie uznane „za naczelny postulat działania publicznego, podejmowanego w imię Polski”⁴². Szczególnego znaczenia idea wychowania gospodarczego nabrała w dwóch okresach istnienia II Rzeczypospolitej: pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości oraz na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, charakteryzujących się głębokim kryzysem gospodarczym i związaną z nim recesją.

Z kolei teoretyk pedagogiki S. Hessen istotę wychowania gospodarczego sprowadzał do wychowania przyszłego producenta, społecznika i konsumenta, umiejącego kierować się w swych przedsięwzięciach zasadą rentowności

---

³⁹ P. Drzewiecki, *O wychowanie gospodarcze*, Wydawnictwo „Ligi Pracy”, Warszawa 1930, s. 8.

⁴⁰ W. Grabski, *Wychowanie gospodarcze społeczeństwa*, Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1929, s. 22.

⁴¹ Tamże, s. 18.

⁴² Tamże, s. 55.

oraz kalkulacji i oszczędności⁴³. W sensie jednostkowym, celem tego rodzaju wychowania miało być kształtowanie świadomości ekonomicznej człowieka i uczenie myślenia gospodarczego oraz przygotowanie pełnowartościowego obywatela i pracownika, usprawnionego, jak wcześniej pisał H. Spencer, do walki o byt. Natomiast w sensie społecznym rezultatem tego wychowania miało być polepszenie zależnych od działania ludzkiego warunków gospodarczych i przyczynienie się uczynienia z Polski kraju silnego ekonomicznie⁴⁴. Przygotowanie do życia gospodarczego było zgodnie przez ówczesnych pedagogów postrzegane jako immanentna część wychowania społecznego i obywatelskiego. Do ówczesnej dyskusji o wychowaniu gospodarczym włączyli się również pedagodzy katoliccy. Oni z kolei, zgodnie z założeniami personalizmu, akcentowali potrzebę organizowania i dostosowywania form życia gospodarczego pod kątem widzenia osoby ludzkiej. Ich zdaniem miało być ono nastawione na realizację potrzeb człowieka⁴⁵.

Realizacji idei wychowania gospodarczego służyć miała przede wszystkim szkoła. W tej kwestii jednak, w ówczesnym piśmiennictwie pedagogicznym, konstatowano i podkreślano sprzeczności pomiędzy realizowanym przez szkolnictwo powszechne i średnie ogólnokształcącym kształceniem a wymogami życia⁴⁶.

Takie konstatacje były podstawą do formułowania postulatów reformy planów i programów kształcenia ogólnego, przeprowadzonej w duchu uwzględnienia zadań związanych z przygotowaniem gospodarczym młodzieży. Sposobem realizacji tego zadania miało być nasycenie treści edukacyjnych zagadnieniami gospodarczymi i technicznymi, kosztem kwestii humanistycznych. W wymiarze teleologicznym edukacja szkolna miała wyrabiać w młodzieży zmysł gospodarności, umiejętności i zamiłowania do pracy oraz świadomość głównych prawidłowości i zasad ekonomii⁴⁷. Stąd też najbliższe autorom

---

⁴³ S. Hessen, *O sprzecznościach i jedności wychowania*, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa 1939, s. 271–272.

⁴⁴ R. Battaglia, *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie*, Izba Przemysłowo-Handlowa, Warszawa 1932, s. 6; S. Machowski, *Wychowanie gospodarcze w nowych programach*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1933, s. 21–26.

⁴⁵ K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, Wydawnictwo NIAK, Poznań 1936, s. 172–175.

⁴⁶ Z. Straszewicz, *Najważniejsze zadania szkoły*, Wydawnictwo „Ligi Pracy” Warszawa 1919, s. 13–16; K. Morawski, *Ku czci pracy i w obronie nauki*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Kraków 1922, s. 5; W. Grabski, *Kultura wsi i nauczanie powszechne*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1929.

⁴⁷ W. Grabski, *O własnych siłach. Zbiór artykułów na czasie*. 1921, b.m.w., s. 94; P. Drzewiecki, *O wychowanie gospodarcze...*, dz. cyt., s. 13; Z. Straszewicz, *Najważniejsze zadania szkoły...*, dz. cyt., s. 12–16.

i propagatorom tych postulatów były aktualne wówczas metody „szkoły pracy”. Odwoływano się więc do naukowych ustaleń z zakresu psychologii dziecka, które jednoznacznie wskazywały na naturalne właściwości wypowiedzania się dziecka drogą pracy twórczej i mających na celu opanowanie i wyrażanie otaczającego świata⁴⁸. W wyniku reformy szkolnej z 1932 r. programy edukacyjne szkół powszechnych tak konstruowano, że prawie wszystkie przedmioty przewidziane planem nauczania miały wyraźnie określone cele w zakresie wychowania gospodarczego. Wówczas też wprowadzony został nowy przedmiot nazywany „zajęciami praktycznymi”, który miał stanowić swoistą syntezę tego rodzaju wychowania w szkole powszechnej. Jego program obejmował zajęcia z zakresu kultury życia codziennego, gospodarstwa domowego oraz rękodzielnictwa, ogrodnictwa i hodowli. O możliwościach wyzyskania tematyki nowych programów do celów gospodarczych, staraniem Sekcji Pracy i Wychowania Spółdzielczego i Gospodarczego przy Zarządzie Głównym Związku Nauczycielstwa Polskiego, mówiono podczas III Kongresu Pedagogicznego ZNP we Lwowie w 1933 roku⁴⁹. W tym samym roku został wydany poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych autorstwa S. Machowskiego pt. *Wychowanie gospodarcze w nowych programach*.

Polscy pedagodzy dostrzegali i trafnie oceniali trendy przemian cywilizacyjnych, akcentując związek między wymogami rozwijającej się gospodarki a edukacją szkolną. Na Sejmie Nauczycielskim w 1919 roku J. Gralewski mówił: „Ekonomiczny rozwój Polski jest zależny od rozwoju szkoły zawodowej. Jeżeli potrafimy szkołę zawodową zjednoczyć z produkcją narodu, możemy stać się jednym z najpotężniejszych ekonomicznie państw”⁵⁰.

Również S. Hessen nawiązując do tej relacji wskazywał, iż wychowanie gospodarcze winno stać się syntezą kształcenia ogólnego i zawodowego, a szkoła zawodowa powinna być jednocześnie ogólnokształcąca⁵¹. Nie był to jednak pogląd powszechnie wówczas podzielany. W dyskusji prowadzonej na początku lat trzydziestych nad projektowaną reformą ustroju szkolnego w Polsce, prezentowano również stanowisko przeciwne uniwersalizmowi szkoły zawodowej, domagające się wręcz zawężenia jej specjalizacji.

---

⁴⁸ III Kongres Pedagogiczny Związku Nauczycielstwa Polskiego we Lwowie, „Głos Nauczycielski” 1933, nr 2.

⁴⁹ S. Hessen, *O sprzecznościach i jedności wychowania...*, dz. cyt., s. 274–281.

⁵⁰ *O szkołę polską*, część III: Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r. w Warszawie, Lwów 1920, s. 38.

⁵¹ Zob. S. Hessen, *O sprzecznościach i jedności wychowaniu...*, dz. cyt., s. 256–293.

W tym samym czasie B. Suchodolski w książce pt. *Wychowanie społeczno-moralne* wymieniał dwa prądy pedagogiki wychowania przez pracę, oparte o inne rozumienie samej pracy⁵². Stąd też „szkołe pracy” przypisywano różne cechy. Jedni pedagodzy utożsamiali pracę z samodzielnością wysiłku młodzieży. Przedstawiciele drugiego prądu pojmowali pracę jako działalność wytwórczą. W naszej pedagogice przeważało jednak pierwsze rozumienie pracy, odchodzące od jej ujęcia ekonomiczno-socjologicznego, na rzecz uwydatnienia aspektów psychologiczno-wychowawczych. Najczęściej nasi pedagodzy rozważali możliwość rozwoju samodzielności uczniów poprzez jedną z trzech form aktywności: zdobywanie wiedzy, zajęcia praktyczne lub samorządność szkolną.

Traktowanie różnych działań uczniów i odmiennych form organizacji zajęć szkolnych jako znamion „szkoły pracy” prowokowało S. Hessena do stwierdzenia, iż pojęcie szkoły pracy stało się magazynem dla różnych prądów pedagogicznych⁵³. Faktycznie K. Sośnicki w swojej pracy oceniającej rozwój pedagogiki zachodniej XX wieku wymieniał pięć typów szkół pracy, które istniały w początkach ubiegłego stulecia⁵⁴. Choć koncepcje te – jak się okazało – nie stały się remedium na braki tradycyjnego szkolnictwa, to jednak prowokując do refleksji pedagogicznej i eksperymentów, stanowiły, przynajmniej na gruncie polskim, najbardziej oryginalny wkład w rozwój ruchu „nowego wychowania”. Dzięki nim również pojęcie pracy nabierało w szerokiej opinii pozytywnego znaczenia. Było też od tej pory już nie tylko ważną kategorią filozoficzną i ideową, ale także pedagogiczną.

W latach trzydziestych zostały wprowadzone dwa pojęcia, które nie były jednak później w literaturze pedagogicznej podtrzymywane i precyzowane. R. Battaglia w jednym z wydawnictw „Ligi Pracy”⁵⁵, wprowadził termin – „pedagogika gospodarcza”. Jej przedmiotem zainteresowań miało być badanie i popularyzowanie – jak pisał – „doniosłej, a zaniedbanej, sprawy wychowania gospodarczego” i edukacji ekonomicznej.

Wydawca książki R. Battaglii – Towarzystwo Liga Pracy, działała w Polsce w latach 1919–1939 i stawiała sobie zadanie podnoszenia w kraju wydajności

⁵² B. Suchodolski, *Wychowanie społeczno-moralne*, Wydawnictwo Nasza Księgarnia, Warszawa 1936, s. 61.

⁵³ S. Hessen, *Szkoła i demokracja na przełomie*, Warszawa–Wilno 1938, s. 64, za: J. Sobczak, *Recepcja idei „nowego wychowania”...*, dz. cyt., s. 136.

⁵⁴ K. Sośnicki, *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnicze, Warszawa 1967, s. 101.

⁵⁵ R. Battaglia, *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie*, Wydawnictwo „Ligi Pracy”, Warszawa 1932, s. 3.

pracy, jej prawidłowej organizacji oraz popieranie polskiego kapitału i wytwórczości. Propagowała wiedzę o tayloryzmie i psychotechnice. Było wydawcą około stu wysokonakładowych książek i broszur poświęconych naukowej organizacji pracy, analizie zjawisk ekonomicznych oraz zawodoznawstwa, poradnictwa zawodowego, a także problemów wychowania do pracy i przez pracę.

Osobne zasługi dla działań na rzecz szerzenia kultury pracy miał, powstały na przełomie 1923/1924 roku, Państwowy Instytut Robót Ręcznych oraz utworzone w 1927 r. z inicjatywy nauczycieli robót ręcznych Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych. Miło ono rozwijać wśród społeczeństwa polskiego, a przede wszystkim wśród młodzieży, „zamiłowanie do pracy fizycznej ze specjalnym uwzględnieniem zajęć rzemieślniczych i przemysłowych”⁵⁶.

H. Waniczkówna wprowadziła z kolei pojęcie „wychowania zawodowego”. Uznawała je jako jedno z najważniejszych, choć specyficznych, zadań szkół zawodowych. Cele dotyczące tego rodzaju wychowania ujęła w formie następujących postulatów:

1. „Wyrobienie w młodzieży cech charakteru niezbędnych w pracy zawodowej (sumienność, punktualność, wytrwałość, przedsiębiorczość, zaradność, odpowiedzialność, uczciwość zawodowa).
2. Pogłębianie stosunku młodzieży do pracy w ogóle, a do własnego zawodu w szczególności.
3. Wyrobienie dążenia do stałego pogłębiania wiedzy i umiejętności zawodowej.
4. Wdrożenie do pracy zespołowej oraz właściwej organizacji pracy.
5. Rozbudzenie zainteresowania zagadnieniami zawodu i życiem gospodarczym państwa oraz wyrobienie ideowości, skierowanej ku sprawom ekonomiczno-społecznym”⁵⁷.

Realizacji idei podniesienia kultury pracy miała służyć także szkoła ogólnokształcąca.

W ówczesnym piśmiennictwie pedagogicznym konstatowano i podkreślano sprzeczności pomiędzy realizowanym przez szkolnictwo powszechne i średnie ogólnokształcące kształceniem a wymogami życia⁵⁸. Nie tylko peda-

---

⁵⁶ Statut Towarzystwa Miłośników Robót Ręcznych, art. 3 za: W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski i jego dzieło...*, dz. cyt., s. 177.

⁵⁷ H. Waniczkówna, *Znaczenie i zadania wychowawcze szkolnictwa doksztalcającego zawodowego*, Kursy korespondencyjne Państwowego Seminarium Rzemiosł w Warszawie, Nr 5, Warszawa 1932, s. 10.

⁵⁸ Z. Straszewicz, *Najważniejsze zadania szkoły...*, dz. cyt., s. 13–16; K. Morawski, *Ku czci pracy i w obronie nauki*, Książnica Polska, Kraków 1922, s. 5; W. Grabski, *Kultura wsi i nauczanie*

godzy związani z ruchem „nowego wychowania”, ale także na przykład liczni działacze gospodarczy, krytykowali programy średniej szkoły ogólnokształcącej za ich konstrukcję neohumanistyczną. Na I Zjeździe Ekonomistów w Poznaniu w 1929 roku prof. Tomasz Lulek stwierdzał, że szczególnie szkolnictwo średnie przyzwyczajają młodzież do konsumpcyjnego, a nie produkcyjnego sposobu myślenia⁵⁹.

Podsumowanie

Podsumowując dokonane ustalenia, należy stwierdzić, że w dziejach nowożytnych praca nie była traktowana jedynie jako źródło wartości ekonomicznych, lecz wielowymiarowo, łącznie z przekonaniem, że może być celem życiowym człowieka. W pedagogice rozumienie pracy ewoluowało od jej ujmowania ekonomiczno-socjologicznego na rzecz uwydatnienia aspektów psychologiczno-wychowawczych. Wraz z przemianami w zachodniej teleologii pedagogicznej, jakie następowały na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to ideał kształcenia i wychowania praktycznego zaczął odnosić pierwsze sukcesy nad silnym ciągle ideałem kształcenia ogólnego, również w polskiej teleologii wychowawczej zaczęto powszechniej eksponować wartość pracy oraz ideały pracownika. To zachodzące w pedagogice zachodniej przewartościowanie znalazło poparcie w niektórych kierunkach filozofii, zwłaszcza zaś w koncepcjach W. Jamesa i H. Bergsona. W polskich ideologiach wychowawczych, od drugiej połowy XIX wieku po II Rzeczypospolitą włącznie, bez względu na ich orientację polityczną, eksponowano nie tylko utylitarne, ale także etyczne wartości pracy, postawę twórczą człowieka. Odrodzenie Polski stało się dodatkowym impulsem do podniesienia wydajności produkcyjnej, a tym samym stworzyło grunt dla zainteresowania problemami pracy. Wzmożony wysiłek wytwórczy był niezbędny, by Polska zaczęła się liczyć na arenie europejskiej jako naród i państwo. Środkiem realizacji tego dalekosiężnego celu stało się wychowanie gospodarcze społeczeństwa, w tym głównie młodego pokolenia. Nowożytne dzieje polskiej myśli pedagogicznej dowodzą, iż, niezależnie od nastawień ideowych, filozoficznych i politycznych poszczególnych koncepcji lub doktryn pedagogicznych, we wszystkich praca była traktowana jako wartość i była składnikiem ideałów bądź wzorów wychowawczych.

---

powszechne, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1929.

⁵⁹ P. Drzewiecki, *O wychowanie gospodarcze...*, dz. cyt., s. 9.

Na zakończenie niniejszych ustaleń dziejowych należy stwierdzić istnienie, mimo odmiennych warunków cywilizacyjnych, wielu podobieństw i analogii odnośnie zarówno ówczesnych, jak i współczesnych potrzeb, diagnoz i wciąż nie spełnionych postulatów pedagogicznych.

Abstract: The article is a collection of thoughts and ideas of the most prominent educational thinkers of the period concerned. The aim of the text is to introduce the reader to the most important objectives of education through work and educational demands related to work.

Keywords: work, education, history, youth, educational concepts

Literatura przedmiotu

- Ambroziewicz W., *Władysław Przanowski i jego dzieło*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964.
- Ambroziewicz W., *Państwowy Instytut Robót Ręcznych w latach 1918–1939*, „Nowa Szkoła” 1968, nr 10–11.
- Battaglia R., *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie*, Izba Przemysłowo-Handlowa, Warszawa 1932.
- Billy K., *Znaczenie pracy ręcznej w nowej szkole*, „Muzeum” 1924.
- Brzozowski S., *Legenda*, Lwów 1910.
- Czerwiński S., *O nowy ideał wychowawczy*, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1934.
- Dohnalowa J., *Poglądy Polaków na pracę w Wielkopolsce w latach 1795–1846*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1982.
- Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – program i motywy*, oprac. T. Kizwalter i J. Skowronek, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1988.
- Drzewiecki P., *O wychowanie gospodarcze*, Wydawnictwo „Ligi Pracy”, Warszawa 1930.
- Estkowski E., *Nauki wiejskie tyżące się gminy, życia i stosunków wieśniaka*, Księgarnia Jana Konstatnego Żupańskiego, Poznań 1861.
- Feldman W., *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Wydawnictwo Instytut Badań Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1933.
- Fryckowski E., *Problemy pracy i wychowania przez pracę w polskiej oświeceniowej myśli utopijnej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, red. S. Tochowicz, Z. Wiatrowski.
- Grabski W., *O własnych siłach. Zbiór artykułów na czasie*. 1921, b.m.w.

- Grabski W., *Wychowanie gospodarcze społeczeństwa*, Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1929.
- Grabski W., *Kultura wsi i nauczanie powszechne*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1929.
- Grabski W., *Idea Polski*, Skład Główny w Domu Książki Polskiej, Warszawa 1935.
- Gorzycka-Wieleżyńska A., *Szkoła pracy samorozwojowej. Część teoretyczna*, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1922.
- Gorzycka-Wieleżyńska A., *Szkoła pracy samorozwojowej. Część praktyczna*. Wydanie pośmiertne przy poparciu zwolenników nowoczesnego wychowania, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, Warszawa 1927.
- Górski K., *Wychowanie personalistyczne*, Wydawnictwo NIAK, Poznań 1936.
- Gutkowski W., *Podróż do Kalopei, do kraju najszczęśliwszego na świecie, gdzie bez pieniędzy i własności, bogactwa, przemysł, światło, i dobre wszystkich mienie jak najwięcej wygórowało i gdzie tom drugi historii życia Bolesława II, króla polskiego, znajduje się*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.
- Hessen S., *O sprzecznościach i jedności wychowania*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa 1939.
- Kamiński A., *Edukacja obywatelska*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Kierski F., *Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna*, t. II, Książnica Polska, Lwów–Warszawa 1925.
- Kisielewska S., *Szkoła dzisiejsza a szkoła pracy*, Towarzystwo Wydawnicze „Książka Polska”, Warszawa 1920.
- Konarski S., *Pisma wybrane*, t. II, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1955.
- Krasicki I., *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973.
- Korc W., *Poglądy na pracę w społeczno-ekonomicznej myśli polskiego Oświecenia*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1982.
- Leszczyński S., *Rozmowa Europejczyka z wyspiarzem z królestwa Dumocala*, [w:] *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz Wybór jego pism*, cz.2, red. J. Lechicka, Towarzystwo Naukowe, Toruń 1951.
- Łempicki S., *Polski ideał wychowawczy*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa, 1937.
- Machowski S., *Wychowanie gospodarcze w nowych programach*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1933.
- Morawski K., *Ku czci pracy i w obronie nauki*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Kraków 1922.
- Nawroczyński B., *Współczesne poglądy pedagogiczne*, za: „Encyklopedia Wychowania”, Warszawa 1947.
- Okoń W., *Hasła szkoły twórczej i szkoła pracy*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1948.

- Ostrowski J., *Żywa szkoła. Zarys organizacyjny i metodyczny przyszłej szkoły średniej*, Wydawnictwo Gebethner i Woolf, Warszawa 1927.
- Piłsudski J., *Pisma – Mowy – Rozkazy*, t. V, Wydawnictwo INNE, Warszawa 1932.
- Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, [w:] *Pisma pedagogiczne, wstęp i objaśnienia*, red. S. Tync, Biblioteka Klasyków Pedagogiki Pisarzy Polscy, Wrocław 1957.
- Przyłuski J., *Szkoła pracy – nauka rysunków, rachunków, czytania, przyrody, geografii, historii oparta na pracach ręcznych. Książka dla nauczycieli*, Warszawa b.r.e.
- Rowid H., *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania nowej szkoły*, Wydawnictwo Gebethner i Woolf, Karków 1926.
- Rowid H., *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania nowej szkoły*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1958.
- Skwarczyński A., *Myśli o nowej Polsce*, Biblioteka Drogi, Warszawa 1931.
- Sobczak J., *Recepcja idei „nowego wychowania” w polskiej pedagogice okresu międzywojennego*, cz. I, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1978.
- Sobczak J., *Postulaty i próby podniesienia kultury pracy w Polsce okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”, 1982, z. 8, red. Z. Wiatrowski.
- Sobczak J., *Od romantycznego czynu do pozytywnej pracy. Polskie ideały i wzory patriotycznego działania w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”, 1987, z. 14, red. S. Tochowicz, Z. Wiatrowski.
- Sowa E., *Pojęcie pracy w filozofii Stanisława Brzozowskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976.
- Straszewicz Z., *Najważniejsze zadania szkoły*, Wydawnictwo „Ligi Pracy” Warszawa 1919.
- Szczepanowski S., *Idea polska, Wybór pism*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Suchodolski B., *Polskie tradycje demokratyczne*, Wydawnictwo M. Arct, Wrocław 1964.
- Trentowski B. F., *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowawczej, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t.1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Zarzecki L., *Charakter jako cel wychowania*, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa 1918.
- Zarzecki L., *Szkoła pracy. Pojęcie i główne zadania*, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa 1921.
- Zarzecki L., *O wychowaniu obywatelskim*, referat wygłoszony na walnym zgromadzeniu TNSW w 1921 r., „Przegląd Pedagogiczny” 1921, nr 6–7.
- Zawiliński R., *Życie a szkoła*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Kraków 1919.
- Zdziechowski M., *Gloryfikacja pracy. Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1921.
- Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. II: *Pedagogika i szkolnictwo w XIX stuleciu*, wybór i opr. S. Wołoszyn, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- III Kongres Pedagogiczny Związku Nauczycielstwa Polskiego we Lwowie*, „Głos Nauczycielski” 1933, nr 2.